

Rima BAKŠIENĖ, Agnė ČEPAITIENĖ

Lietuvių kalbos institutas

TARPTAUTINĖS FONETINĖS ABĖCĖLĖS TAIKYMO LIETUVIŲ TARMIŲ GARSAMS GALIMYBĖS

Opportunities for International Phonetic Alphabet application to the sounds of Lithuanian dialects

Anotacija. Straipsnis skirtas lietuvių tarmių transkripcijos klausimams. Jame aptariamas tarptautinės fonetinės abėcėlės (TFA, ang. *International Phonetic Alphabet* [IPA]) santykis su pastaruoju metu plačiai taikomais *Palemono* rašmenimis.

Lietuvoje beveik ištiesą šimtmetį, nuo XX a. pr. iki XXI a. pr., gyvuoja tradicija užrašyti tarmių tekstus Georgo Gerullio adaptuota vadinamąja kopenhagine transkripcija. Susiformavusi lietuvių transkripcijos sistema didele dalimi ženklų skiriasi nuo kitų kalbų, net nuo artimiausių kaimynų latvių, todėl tyrėjai dažnai susiduria su problemomis, kylančiomis gretinant kelių kalbų tyrimų rezultatus. Skirtingos transkripcijos klausimai tapo dar aktualesni XXI a. pr., įsigalint kiekybiniam kalbų variantiškumo matavimams, kurie dažniausiai atliekami identiško duomenų pateikimo reikalaujančiomis kompiuterinėmis programomis.

Diskusinio pobūdžio straipsnyje analizuojamos TFA simbolių taikymo lietuvių tarmių garsams galimybės, aptariami balsių, priebalsių, kai kurių fonetinių požymių ir prozodinių vienetų žymėjimo atitikmenys *Palemono* ir TFA rinkiniuose, teikiama abiem sistemomis transkribuotų žodžių pavyzdžių iš įvairių lietuvių patarmių.

Raktažodžiai: lietuvių tarmės; fonetika; tarptautinė fonetinė abėcėlė (TFA); transkripcija; vokalizmas; konsonantizmas; prozodija.

Abstract. The paper discusses the issues of transcription of Lithuanian dialects. It compares the International Phonetic Alphabet (IPA) with the characters of the currently popular font *Palemonas*.

From the 20th to the 21st century, almost for a whole century, there has been a tradition in Lithuania to mark texts of Lithuanian dialects using the so-called Copenhagen transcription that was adapted by Georg Gerullis. The established Lithuanian transcription system largely differs from those applied in other languages, even from the closest neighbours Latvians. Therefore, researchers are often confronted with the problems of comparing the research results of several languages. In the 21st century the issues of different transcriptions became more relevant after quantitative

measurements of language variance became popular. They are usually made by computer programs which require identical data.

The discussion paper analyses the opportunities for IPA application to the sounds of Lithuanian dialects, discusses the marking correspondences of vowels, consonants, some phonetic features and prosodic units in the font *Palemonas* and IPA, and provides examples of words from various Lithuanian subdialects transcribed by applying both systems.

Keywords: Lithuanian dialects; phonology; International Phonetic Alphabet (IPA); transcription; vocalism; consonantism; prosody.

1. Įvadas

Įvairių kalbų fonetikos / fonologijos lygmenų tyrėjams neišvengiamai tenka naudotis vienokia ar kitokia garsinių vienetų perrašos sistema – *transkripcija*. Plėtojantis fonetikos mokslui, skirtingose šalyse dažnai įsigali savitos transkripcijos tradicijos (pavyzdžiui, taip nutikę Lietuvoje ir Latvijoje), tačiau pripažįstama, jog tai labai riboja tyrimų lauką, sunkina galimybę lyginti kelių kalbų duomenis. Todėl dar 1886 m. Tarptautinės fonetikų asociacijos¹ buvo sukurta tarptautinė fonetinė abėcėlė (TFA, ang. *International Phonetic Alphabet* [IPA], žr. 1, 2 pav.)².

TFA pritaikyta ir sėkmingai naudojama tiriant daugelį užsienio kalbų ir jų variantus – pirmiausia minėtini darbai, įeinantys į seriją *The Phonology Of The World's Languages*³, pagrindiniai TFA užrašymo principai publikuoti straipsnių serijoje, skelbiamoje Tarptautinės fonetikų asociacijos moksliniame žurnale⁴ ir kt.

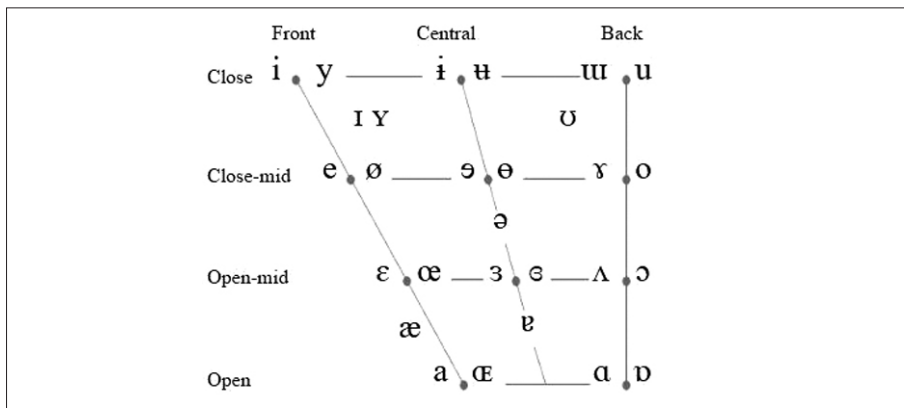
Garsinių vienetų užrašymas TFA ypač aktualus kalbų variantų tyrimams, kuriuose greta kokybinių taikomi ir kiekybiniai metodai, pvz.: anglų

¹ Žr. IPA 2017.

² Tai universali ženklų sistema, skirta visų pasaulio kalbų garsams užrašyti. Jos pagrindą sudaro lotynų kalbos abėcėlė ir keli nelotyniški rašmenys. Iš viso – 107 raidės, 52 diakritikai ir 4 prozodijos ženklai (žr. IPA 2015; išsamų pristatymą žr. HIPA 1999; plg. Jones 1949).

³ Tai pasaulio kalbų fonologijai aprašyti skirtas serijinis leidinys, nuo 1993 m. leidžiamas Oksfordo universitete (Oxford, New York: Oxford University Press).

⁴ Tarptautinės fonetikų asociacijos moksliniame žurnale (žr. JIPA) spausdinama trumpų straipsnių serija *TFA transkripcijos pavyzdžiai* (ang. *Illustrations of the IPA*). Juose aprašoma, kaip TFA taikoma įvairioms pasaulio kalboms ir jų variantams; pateikiama TFA užrašytų įvairių kalbų tekstų (dažniausia – *Šiaurės vėjas ir saulė* [ang. *The North Wind and the Sun*]; visų publikuotų kalbų sąrašą ir lit. nuorodas žr. Olson 2015).

1 pav. TFA balsių klasifikacija ir transkripcijos ženklai (IPA 2015)

	Bilabial	Labiodental	Dental	Alveolar	Postalveolar	Retroflex	Palatal	Velar	Uvular	Pharyngeal	Glottal
Plosive	p b			t d		ʈ ɖ	c ɟ	k g	q ɢ		ʔ
Nasal		m	ɱ	n		ɳ	ɲ	ŋ	ɴ		
Trill				r					ʀ		
Tap or Flap				ɾ		ɽ					
Fricative	ɸ β	f v	θ ð	s z	ʃ ʒ	ʂ ʐ	ç ʝ	x ɣ	χ ʁ	ħ ʕ	h ɦ
Lateral fricative				ɬ ɮ							
Approximant		ʋ		ɹ		ɻ	j	ɰ			
Lateral approximant				l		ɭ	ʎ	ʟ			

2 pav. TFA priebalsių klasifikacija ir transkripcijos ženklai (IPA 2015)

(Shackleton 2007), olandų (Spruit ir kt. 2009; Heeringa, Hinskens 2014), norvegų (Heeringa ir kt. 2009), švedų (Leinonen 2011, 75–95), Šveicarijos vokiečių (Scherrer 2012), sujų (Stanford 2012), bulgarų (Prokić, Cysouw 2013) ir kt.⁵ Padidėjusį TFA poreikį XXI a. pr. lėmė ir

⁵ Pridurtina, kad dialektometriniuose tyrimuose tarminių tekstų transkripcijos principų nelinkstama aprašyti. Apskritai darbų, skirtų atskirai nuo šalyse vartojamo standarto skirtiems TFA taikymo principams pristatyti, esama mažai. Kaip pavyzdį galima paminėti nurodytame Tarptautinės fonetikų asociacijos moksliniame žurnale (žr. JIPA) aprašytus TFA taikymo vienai vokiečių ir penkioms olandų tarmėms, italų kalbai ir jos variantams aspektus (plačiau žr. Bertinetto, Loporcaro 2005; Peters 2006; Gussenhoven, Aarts 1999; Heijmans, Gussenhoven 1998; Verhoeven 2007; Peters 2010; Khan, Weise 2013).

įsivyravusi dialektometrija⁶, įgalinanti objektyviau įvertinti tarminių ypatybių (ne tik fonetikos, kuriomis pagrįsta ir lietuvių kalbos tarmių klasifikacija, bet ir leksikos, morfologijos, sintaksės) panašumus ir skirtumus. Tai atliekama dialektometrijos metodų pagrindu sukurtomis kompiuterinėmis programomis, kuriose įvairiais įrankiais nagrinėjama TFA užrašyta tarminė medžiaga⁷. Siekis kiekybiniais metodais naujai patyrinti lietuvių tarmes ir buvo pirminė šio straipsnio priežastis bei postūmis, paskatinęs sistemiškai apžvelgti lietuvių tarminių garsų užrašymo TFA simboliais galimybes.

Bandymų TFA taikyti lietuvių bendrinės kalbos garsams žymėti būta dar XX a. pr. (Ekblom 1922). Minėtos abėcėlės ženklų aptinkama ir pavieniuose XX a. antrosios pusės mokslo darbuose (Svecevičius 1960; Mikalauskaitė 1975)⁸. Išsamiai TFA pritaikyta ir aprašyta akademinėje lietuvių kalbos gramatikoje anglų kalba *Lithuanian Grammar* (LG). Vėliau, remiantis lyginamąja lietuvių ir anglų kalbų priebalsių ypatybių analize (Ambrazevičius, Leskauskaitė 2014) ir gretinant lietuvių bei latvių balsių ir priebalsių charakteristikas (Grigorjevs, Jaroslaviene 2015; Jaroslaviene 2015; Urbanavičienė, Indričianė 2015; 2016), tikslinta bendrinės lietuvių kalbos garsų vieta TFA klasifikacijoje. Tačiau lietuvių kalbotyroje iki šiol yra palyginti mažai bendrinės kalbos garsynui skirtų darbų, kuriuose būtų transkribuojama TFA vėlesnių redakcijų ženklais, bendrinės kalbos tyrėjai dažniausiai irgi laikosi tų pačių kopenhaginės transkripcijos principų, kurie paplitę lietuvių dialektologijoje (plačiau žr. Pakerys 2003, 13–14).

Lietuvių kalbos tarmių tekstai iki šiol dažniausiai užrašomi 1925 m. Tarpautinės fonetikų asociacijos Kopenhagoje priimtoms tarptautinės fonetinės abėcėlės redakcijos pagrindu⁹. Išsamiausiu ir sistemiškiausiu veikalu, kuria-

⁶ Dialektometrija – geolingvistikos kryptis, kurios tikslas – skaičiuoti, vaizduoti ir analizuoti bendrus tarminus panašumus ar skirtumus, kaip geografinės erdvės ypatybių funkciją (žr. Szmezcanyi 2011, 45).

⁷ Minėtinos Groningeno mokslininkų sukurtos kompiuterinės programos *RuG/L04; Gabmap*. Dar žr. Nerbonne ir kt. 2011, 65–89; Leinonen ir kt. 2016, 71–83.

⁸ Abiejuose darbuose, tiek B. Svecevičiaus, tiek E. Mikalauskaitės, esama ir TFA, ir kopenhaginės transkripcijos elementų (žr. Svecevičius 1960, 33; Mikalauskaitė 1975, 85–90). Iš dalies transkripcijos ženklų nevienodumas lėmė ir to meto spaustuvių techninės galimybės (plg. Mikalauskaitė 1975, 16, 2 išn.).

⁹ Pavieniuose tarmių tyrimuose bandyta taikyti ir vėlesnių redakcijų TFA, plg. Čepaitienė 2016, 143–174. Išsamiausias bandymas tai padaryti buvo Australijoje gyvenančio išeivio Kazimiero Šaulio „Juodžiūnų tarmės“ aprašas (Šaulys 1988). Jame

me įtvirtinta kopenhaginė lietuvių tarmių transkripcija, laikytinas 1930 m. publikuotas Georgo Gerullio rinkinys *Litauische Dialektstudien*. Vėlesniuose skirtingų laikotarpių dialektologijos darbuose laikomasi pagrindinių G. Gerullio pasiūlytos transkripcijos principų, tačiau dėl įvairių priežasčių simboliai šiek tiek įvairuoja (plg. Zinkevičius 1966; 1994; LKT; LKA; LKTCh; BKA; Leskauskaitė 2014; dar žr. Bacevičiūtė 2010; Bakšienė 2014 ir kt.).

Atsiradus kalbos garsų kompiuterinės analizės ir užrašymo galimybėms, taip pat naudotasi G. Gerullio adaptuotos kopenhaginės transkripcijos modeliu. Jo pagrindu sukurtos visos XX a. pab. taikytos ar iki dabar naudojamos tarminių ypatybių žymėjimo sistemos: *TimesDialect* (DvŠt), *Zemtra*, *Fontra* (Girdenis 1995; 1996; Skirmantas, Girdenis 2001[1998]) ir populiariausia – *Palemonas* (Aleknavičienė ir kt. 2005). Pastarasis taip pat siejamas su 1925 m. TFA redakcija, bet yra savita sistema, papildyta ir pritaikyta lietuvių kalbai. Taigi nors ir išaugusi ant tos pačios TFA pagrindo, lietuvių dialektologinės transkripcijos tradicija iki šiol smarkiai skyrėsi nuo paskutiniųjų redakcijų TFA rinkiniuose esančių simbolių¹⁰.

Šio straipsnio **tikslas** – remiantis balsinių fonemų santykiais, akustiniu panašumu bei atliktais lietuvių bendrinės kalbos ir tarmių eksperimentiniais tyrimais¹¹ nustatyti G. Gerullio kopenhaginės transkripcijos rašmenų ir dabartinės redakcijos TFA simbolių atitikmenis. Šis darbas yra viena iš sudedamųjų dalių didesnio lietuvių tarmių tyrimo, kuriame TFA transkripcija buvo

autorius TFA ženklais yra užrašęs visus kupiškėnų tarmės pavyzdžius, tačiau ir jo transkripcijoje esama kopenhaginės rašybos elementų (plačiau žr. Stundžia 1990).

¹⁰ Atskirų TFA simbolių esama jau minėtos E. Mikalauskaitės tarminiuose darbuose, skirtuose pietvakarių dzūkų tarmei (Mikalauskaitė 1975, 93–150).

¹¹ Nors lietuvių tarmių eksperimentinių tyrimų atlikta nemažai (daugiausia profesoriaus Alekso Girdenio mokinių), tačiau jų vis dar trūksta, kad būtų galima turėti visiškai išbaigtą visų lietuvių tarminių garsų akustinių požymių vaizdą. Daugiausia eksperimentiškai tirti pagrindiniai fonologiniai vienetai, vartojami reikavtinėse pozicijose, geriausiai reprezentuojantys distinktyvinius požymius, o šalutiniai variantai dažniau likdavo nuošalyje. Taigi eksperimentiniai tarmių duomenimis remiamasi tik ten, kur jų esama. Taip pat būtina pastebėti, kad tiriant šnektų vokalizmą, dažnai būdavo apsiribota formančių duomenų skaičiavimu ir iš jų nustatomais akustiniais požymiais, objektyvesnieji eksperimentikos metodai, tokie kaip balsių vaizdavimas psichofizinėje erdvėje, efektyviosios F2 skaičiavimas ir pan. (plačiau žr. Grigorjevs, Jaroslaviėnė 2015, 59–62; Jaroslaviėnė 2015, 4–5) daugelyje darbų nebuvo taikomi. Todėl akustiniai parametrai ieškant tarminių TFA atitikmenų vertintini tik kaip papildomas kriterijus.

reikalinga tarminei medžiagai analizuoti dialektomerijos metodų pagrindu sukurtais kompiuterinėmis programomis. Atliktas tyrimas vertintinas kaip pirmasis bandymas lietuvių tarmių garsinius vienetus sistemiskai užrašyti dabartiniais TFA rašmenimis, juo siekiama pradėti diskusiją šiuo klausimu¹².

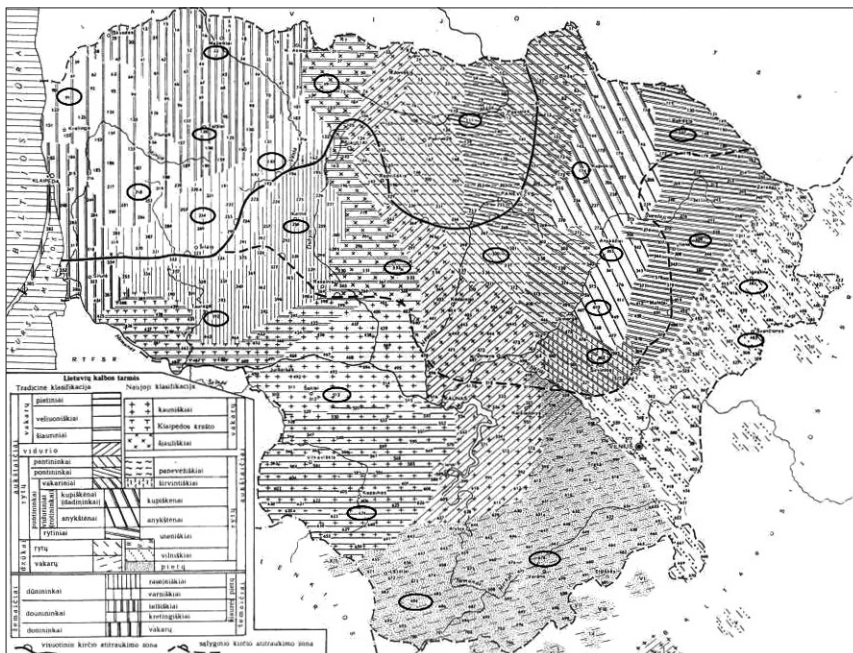
Tiksliui įgyvendinti išsikelti šie **uždaviniai**:

- parinkti TFA atitikmenis šiuo metu lietuvių dialektologijoje plačiausiai taikomiems *Palemono* ženklams (rašmenų daliai, apimančiai lietuvių tarmių garsinius vienetus – vokalizmo, konsonantizmo ir prozodijos elementus);
- pabandyti praktiškai pritaikyti sudarytą TFA ženklų rinkinį – pateikti transkribuotą žodžių pavyzdžių iš įvairių lietuvių patarmių.

Siekiant nustatyti TFA simbolių atitikmenis, tinkamus lietuvių tarminių požymių įvairovei užrašyti, sudarytas 24 punktų tinklas (pagrindas – LKA), apimantis visas lietuvių patarmes. Stengtasi laikytis vientisumo ir simetriškumo principų – pasirinktos vietovės išsidėsčiusios tarp pagrindinių patarmių plotus kertančių izoglosų ir reprezentuoja skirtingus arealus (žr. 3 pav.). Iš didesniųjų patarmių – šiaurės žemaičių kretingiškių (SZK), telšiškių (SZT), pietų žemaičių raseiniškių (PZR), varniškių (PZV), vakarų aukštaičių šiauliškių (VAS), kauniškių (VAK), rytų aukštaičių panevėžiškių (RAP), anykštėnų (RAA), uteniškių (RAU), vilniškių (RAV), pietų aukštaičių (PA) – pasirinkta po 2 punktus, iš rytų aukštaičių širvintiškių (RAS) ir kupiškėnų (RAK) – po vieną: Tirkšliai (33)¹³, Šakýna (49), Darbėnai (91), Joniškėlis (111), Telšiai (128), Rōkiškis (147), Vidsodis (161), Kūpiškis (174), Endriejāvas (218), Laūkuva (254), Keļmė (258), Ramýgala (300), Anykšciai (305), Spitrėnai (309), Ažýtėnai (332), Ignalinà (382), Stragūtė (392), Lyduōkiai (410), Švenčiónys (483), Širvintos (502), Lukšiai (513), Liudvināvas (624), Varėnà (678), Veisiejai (684). Atsisakyta įtraukti vakarų žemaičius, kaip XXI a. pr. labiausiai pakitusią patarmę (plačiau žr. Aliūkaitė ir kt. 2014, 131–135).

¹² Lietuvių tarmių garsams užrašyti parengtas TFA simbolių rinkinys 2016 05 03 apvarstytas Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro posėdyje. Taip pat jis buvo pristatytas tarptautinėse mokslinėse konferencijose Lietuvoje ir Latvijoje: Bakšienė R., Čepaitienė A. Tarptautinės fonetinės abėcėlės (ang. IPA) taikymas lietuvių tarmių tekstams: galimybės ir problemos. Tarptautinė mokslinė konferencija *Dabartinių baltų kalbų ir tarmių transformacijos*. Lietuvių kalbos institutas, Vilniaus universitetas, Vilnius, 2016 10 19–21; Bakšienė R., Čepaitienė A. Lietuvių tarmių transkripcija: tradicija ir IPA. Tarptautinė mokslinė konferencija *Teksts un vārds*. LU Latvų kalbos institutas, Ryga, 2017 02 22–23.

¹³ Vietovių numeracija pateikiama pagal LKA.

3 pav. Kontrolinių tarmių punktų tinklas (LKA 1, žemėlapis Nr. 1)

Pasirinktų punktų šnektomis TFA simboliais transkribuotas tam tikras kiekis kontrolinių žodžių, kurie atrinkti remiantis Z. Zinkevičiaus–A. Girdenio tarmių klasifikacija (Girdenis, Zinkevičius 2000[1966]; Zinkevičius 1966, 13–16; 1969; 1997; LKA 1, 33). Žodžiai turėjo iliustruoti visas tarmių ir patarmių skiriamąsias bei kitas svarbesnes fonetikos (vokalizmo, konsonantizmo ir prozodijos) ypatybes. Morfologijos, sintaksės ir leksikos skirtumai nebuvo atspindėti. Dauguma žodžių rinkta iš *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatijos* (2004), keletas įtraukta papildomai. TFA simboliais transkribuoti žodžiai vertintini kaip XXI a. pradžios lietuvių tarmių *chrestomatinis etalonas*, nes ypatybių variantiškumas, tarminio ploto daugiasluksniškumas, horizontalieji ir vertikalieji pokyčiai nefiksuoti¹⁴.

¹⁴ Žodžiai transkribuoti remiantis chrestomatiniuose šaltiniuose esančiais šnektų aprašais (daugiausia LKTCh), o ne garso įrašais.

2. Tarminių *Palemono* ir TFA rašmenų atitikmenys

2.1. Balsiai

A tipo balsiai. Lietuvių tarmėse vartojami trys ryškesni šio tipo balsių kokybiniai variantai: „grynasis“ užpakalinės eilės žemutinio pakilimo nelūpinis [a] (gali būti įvairaus ilgumo); sulūpintas [ã] (taip pat gali būti įvairaus ilgumo; dažnai vartojamas kaip dvibalsio [au] supriešakėjęs ir sulūpintas dėmuo); redukuotas [ɑ] (dažniausiai vartojamas tik kaip trumpasis arba kaip nekirčiuotų ar tvirtagalių dvibalsių / dvigarsių dėmuo).

Eksperimentiškai kaip atskiras balsis yra tyrinėtas tik lietuvių tarmių įvairaus ilgumo [a], apie [ã] ir [ɑ] galima rasti duomenų tik dvibalsiuose ir dvigarsiuose. Pagal akustines ypatybes balsiai [a], [a.] ir [ɑ] daugelio tyrėjų eksperimentininkų vertinami kaip žematoniai, kompaktiniai, nebemoliniai¹⁵. Tvirtagalių dvibalsių dėmuo [ã] visose tirtose šnektose pasižymi aukštesniais bemoliškumo indeksais, [ɑ] – aukštesniu tembru ir mažesniu kompaktiškumu¹⁶ (žr. Atkočaitytė 2002, 139–140, 168; Girdenis 2003, 223; Bacevičiūtė 2004, 108, 167; Leskauskaitė 2004, 86, 205–210; Murinienė 2007, 115; Kačiuškienė 2006, 81–82; Jaroslaviienė 2010, 142; Urbanavičienė 2010, 133–139, 272–276).

Šie tarminiai garsai pagal garsų santykius ir akustinį panašumą¹⁷ su TFA simboliais susieti taip: [a] – TFA užpakalinės eilės atvirasis nelūpinis [ɑ]; [ã] – TFA užpakalinės eilės atvirasis lūpinis [v]; [ɑ] – TFA vidurinės eilės artimas atvirajam nelūpinis [e]. Priešakinės eilės balsius žymintys TFA simboliai [a] ir [æ] atmestini, nes visi šios grupės lietuvių tarminiai garsai iš esmės yra nepriešakiniai.

Plačiau komentuotinas trumpojo [a] žymėjimas kituose fonetikų darbuose. LG (p. 16) lietuvių bendrinės kalbos trumpasis [a] žymimas TFA [a] re-

¹⁵ Suprantama, jog dėl skirtingos trukmės šio balsio kokybė taip pat varijuoja, tačiau ne tiek ryškiai kaip aukštutinių balsių (žr. toliau). Tarmių tyrėjų darbuose iki šiol dažniausiai būdavo įprasta visų trijų ilgumų žemutinį užpakalinį nelūpinį balsį žymėti tuo pačiu simboliu [a] (jeigu jis neredukuojamas dėl kitų priežasčių), pvz.: *rāstas* ~ *rāstas*, *rā.stas* ~ *rāstas*, *rāst* – *rāsti* (VAK). Taigi ir siejant su TFA rašmenimis, visų ilgumų atitinkamos kokybės balsis žymėtas tuo pačiu simboliu.

¹⁶ Plg. rytų aukštaičių šnektų duomenis, pagal kuriuos šis balsis, tariamas žodžio gale, nelaikytinas užpakaliniu (Urbanavičienė 2010, 139; Jasiūnaitė, Girdenis 2001[1996], 269). Pagal tarimo eilę problemiška suskirstyti ir periferinės Pelesos šnektos balsius (Trumpa 2008, 144–145).

¹⁷ TFA balsių formantes ir jų akustinių požymių analizę galima rasti daugelyje šaltinių. Straipsnyje remtasi: Hayes 2011; Grigorjevs 2013 ir ten min. lit.

miantis daugiau akustiniu panašumu (klausantis tokio iš tikrųjų esama), o ne garsų požymių santykiais¹⁸. Bendrinės kalbos tyrėjai instrumentininkai, remdamiesi spektrinių savybių panašumu, trumpąjį [a] žymi TFA [e]. Iš tikrųjų bendrinėje kalboje trumpasis šio tipo balsis kokybiškai gana ryškiai skiriasi nuo ilgojo, tačiau ne tiek, kad jį būtų galima laikyti vidurinės eilės garsu. Akustinių tyrimų duomenys rodo, kad labiausiai skiriasi ilgojo ir trumpojo žemutinių balsių F1 (atitinkamai turėtų skirtis ir liežuvio pakilimas), o F2 skirtumas nėra toks ryškus (plačiau žr. Jaroslaviėnė 2015, 3, 8–9, 12)¹⁹. Tarminių garsų įvairovė didesnė negu bendrinės kalbos, kai kuriose pozicijose (ypač dvibalsiuose) smarkiau pakinta ir aptariamojo balsio pakilimas, ir tarimo eilė, todėl TFA simbolis [e] labiau tinkamas žymėti redukuotajam [a].

A tipo balsius iliustruojantys pavyzdžiai: *padù.kas* – pa'du'kas (RAA 410)²⁰ ~ *puodùkas*²¹; *dí.rbáu* – d'í'rbau (RAK 174) ~ *dîrbau*; *dangùs* – deŋ'gùs (VAK 624) ~ *dangùs*.

E tipo balsiai. Lietuvių tarmėse galima išskirti keturias kokybines šių balsių atmainas: priešakinės eilės žemutinio pakilimo [e] (dažniausiai vartojamas prieš kietąjį priebalsį ar dvibalsyje [ei]); šiek tiek užpakalesnis, atviresnis [æ] (vartojamas prieš kietąjį priebalsį ar žodžio gale); suužpakalėjęs [ɛ] (vartojamas po kietųjų priebalsių); neutralusis [ə] („schwa“).

Tarmių tyrėjų eksperimentininkų darbuose yra duomenų tik apie nesuužpakalėjusius šio tipo balsių variantus, [ɛ] nebuvo tirtas. Įvairaus ilgumo balsiai [e], [æ] pagal akustinius požymius laikomi aukštatoniais, jų kompaktiškumas skirtingose tarmėse labai įvairuoja, priklauso ir nuo pozicijos žodyje, tačiau

¹⁸ Kaip minėta, TFA simbolis [a] žymi *priešakinį* atvirąjį garsą, o tiek visose lietuvių tarmėse, tiek bendrinėje kalboje jis nėra priešakinis – arba sudaro opoziciją /a/ : /e/ (tiesa, pripažintina, jog gana silpną, realizuojamą tik žodžio pradžios pozicijoje), arba yra apibendrintas kaip žemutinė nepriešakinė fonema, o visi e tipo balsiai yra jos variantai.

¹⁹ Plg. bendrinės kalbos moterų balsų duomenis: [ɑ:] F1 – 851 Hz, F2 – 1233 Hz; [e] F1 – 710 Hz, F2 – 1270 Hz; [æ:] F1 – 741 Hz, F2 – 1845 Hz; [ɛ] F1 – 609 Hz, F2 – 1782 Hz; vyrų balsų: [ɑ:] F1 – 832 Hz, F2 – 1216 Hz; [e] F1 – 709 Hz, F2 – 1280 Hz; [æ:] F1 – 745 Hz, F2 – 1697 Hz; [ɛ] F1 – 613 Hz, F2 – 1718 Hz (Jaroslaviėnė 2015, 8–9). Akivaizdžiai matyti, kad pagal F2 duomenis trumpasis [a] yra artimas užpakaliniams balsiams ir labai nutolęs nuo priešakinių, taigi jį laikyti vidurinės eilės garsu būtų ne visai tikslu.

²⁰ Čia ir kitur pateikiama patarmės santrumpa ir LKA punkto numeris.

²¹ Pirmas pavyzdžio variantas visur transkribuotas *Palemonu*, antras – TFA, trečias užrašytas bendrinės kalbos rašmenimis.

dažniausiai jie įvardijami kaip kompaktiniai, nebemoliniai²² (žr. Atkočaitytė 2002, 139–140, 168; Girdenis 2003, 223; Bacevičiūtė 2004, 108, 167; Leskauskaitė 2004, 86, 205–210; Murinienė 2007, 115; Kačiuškienė 2006, 81–82; Jaroslaviienė 2010, 142; Urbanavičienė 2010, 133–139, 272–276).

Su TFA ženklais lietuvių tarminiai garsai susieti taip: [e] – TFA priešakinės eilės pusiau atvirasis nelūpinis [ɛ]; [æ] – TFA priešakinės eilės artimas atvirajam nelūpinis [æ]; [ɛ] – TFA vidurinės eilės pusiau atvirasis nelūpinis [ɜ]; [ə] – TFA vidurinės eilės vidutinio pakilimo nelūpinis [ə]. Čia irgi atmesti lūpinius balsius žymintys TFA simboliai, nes *e* tipo balsiams lietuvių tarmėse lūpinė artikuliacija ar labializacija nebūdinga²³.

Bendrinės kalbos tyrėjų šio tipo garsai TFA simboliais žymėti siejant juos su kiekybe: trumpasis [e] – TFA [ɛ], o ilgasis [eː] – TFA [æː], taigi neatsižvelgiama į pasitaikančius kiekvieno iš jų kokybinius variantus (LG, 16; Jaroslaviienė 2015, 3; plg. Pakerys 2003, 36). Kadangi tarmėse tiek ilgųjų, tiek trumpųjų balsių kokybiniai variantai yra ryškesni (prieš kietuosius priebalsius ir žodžio gale dažniau vartojami atviresnieji, prieš minkštuosius – uždaresnieji), įtraukti abu skirtingos kokybės balsius žymintys TFA simboliai.

Aptariamąsios grupės balsius iliustruojantys pavyzdžiai: *róvei* – 'rô:v̥eɪ (RAA 305) ~ *róvei*; *leĩ.kæ* – 'l̥eɪ̯˦k̥˦æ (VAK 624) ~ *leĩkia*; *sá.ule* – 'sâ:ʊɫs (RAP 111) ~ *sáulę*; *á.kæls* – 'ɑ:kæls (RAP 111) ~ *áklas*.

Ė tipo balsiai. Tarmėse vartojami keturi ryškesni šio tipo kokybiniai variantai: priešakinės eilės vidutinio pakilimo stipriai įtemptas [ɛ̃], vartojamas tik ilgasis arba pusilgis, dažniausiai pasitaiko vakarų aukštaičių šnektose; retai pasitaiko suužpakalėjęs [ɛ̃̄], vartojamas po kietojo priebalsio; kiek žemesnio pakilimo [ɛ̃̄̄], turintis daug platesnę vartoseną, ir atitinkamas jo suužpakalėjęs variantas [ɛ̃̄̄̄].

²² Dažniau tirti uždarieji variantai, apie atvirouosius duomenų yra mažiau. Atskirai nagrinėti Šakių šnektos visų ilgumų [e] ir [æ] balsiai. Atviresnieji labai nepastovios artikuliacijos, jų akustinės ypatybės irgi užima tarpinę padėtį tarp aukštatonijų ir žematonijų balsių (plačiau žr. Bacevičiūtė 2004, 166–167). Vidurinės eilės balsiu ilgasis [æː] laikomas ir Svirkų šnektose (Urbanavičienė 2010, 149). Kučiūnų šnektos [e], kuris iš tikrųjų yra tik ilgosios fonemos /a/ alofonas, priskiriamas prie žematonijų balsių (Leskauskaitė 2004, 86).

²³ Neskaitant, žinoma, dėl universaliųjų koartikuliacijos dėsnų vykstančios labializacijos, plg. šalia abilūpių priebalsių [p], [b] ar lūpinių balsių esančius garsus (plačiau žr. Pakerys 2003, 36). Tokia, palyginti nežymi, labializacija transkribuojant TFA simboliais nebuvo žymėta.

Eksperimentinio pobūdžio tarmių aprašuose esama daugiau duomenų apie [ɛ] ir [e], o suužpakalėję jų variantai tirti daug mažiau. Pagal akustines ypatybes visi šio pogrupio garsai dažniausiai laikomi aukštatoniais, turinčiais palyginti aukštus difuziškumo indeksus²⁴, nebemoliniais. Šnektų, kuriose esama suužpakalėjusių variantų, tyrėjai pastebi, kad nors jų artikuliacija stipriai atsitraukusi atgal, tačiau jų negalima laikyti užpakaliniais, nes F2 neperžengia 1500 Hz ribos. Variantai [ɛ] ir [e] visose tirtose šnektose skiriasi tiek tembro aukščiu, tiek difuziškumu, tiek įtempimu – tai labai skirtingos kokybės garsai (žr. Atkočaitytė 2002, 139–140, 168; Girdenis 2003, 223; Bacevičiūtė 2004, 108, 167; Leskauskaitė 2004, 86–92, 205–210; Murinienė 2007, 115; Kačiuškienė 2006, 81–82; Jaroslavienė 2010, 142; Urbanavičienė 2010, 133–139, 272–276).

Balsis [ɛ] susietas su TFA priešakinės eilės pusiau uždaruju nelūpiniu [e]. Tai gana tikslus lietuviškojo garso atitikmuo, taip jis žymimas ir bendrinės kalbos tyrėjų (LG, 16; Jaroslavienė 2015, 3). [ɛ] – su TFA vidurinės eilės uždaruju nelūpiniu [ə]. Šios poros garsai iš klausos nėra labai panašūs, tačiau TFA simboliu [ə] žymimas vidurinės eilės garsas, o lietuviškojo [ɛ] artikuliacija taip pat pasislinkusi atgal, todėl pasirinktas būtent nurodytas atitikmuo.

Kitiems dviem lietuvių tarmių garsams – [e] ir [ɛ] – TFA lentelėje tiesioginių atitikmenų nėra, todėl jiems papildomai įsivestas diakritikas ̣, žymintis pažeminto pakilimo garsą. Taigi užrašyta atitinkamai [ẹ] ir [ɛ̣]. Šioje grupėje taip pat atmetini lūpinius garsus žymintys simboliai, nes lietuvių tarmėse labializacija jiems nebūdinga.

Ė tipo balsius iliustruojantys pavyzdžiai: *tẹ̇vu*. – 'ṭê:vur (PA 678) ~ *tẹ́vą*; *ti.lẹ̇k* – ṭi'ḷô:k (RAA 305) ~ *tylẹ̇k*; *tẹ̇.vẹ̇.li.s* – ṭ'ɛ̣'v'ɛ̣'ḷ'i:s (RAV 382) ~ *tévẹ̇lis*; *žalẹ̇*. – ʒa'ḷ'ɛ̣ (RAS 502) ~ *žolẹ̇*.

I tipo balsiai. Lietuvių tarmėse esama bent septynių skirtingos kokybės šios grupės variantų. Pirmiausia minėtina, kad tiek bendrinėje kalboje, tiek visose tarmėse labai skiriasi ilgojo įtemptojo [ī] (ar pusilgio [i̇]) ir trumpojo [i] kokybė. Transkribuojant bendrinės kalbos ir tarminius tekstus, Lietuvoje įprasta tuo pačiu simboliu žymėti tiek ilgąjį / pusilgį, tiek trumpąjį garsą (žr. Zinkevičius 1966; 1994; LKT; LKA 2; Pakerys 2003; LKTCh ir kt.). Tačiau instrumentiniai tyrimai parodė, kad jie yra labai skirtingos kokybės

²⁴ Pažymėtina, kad kai kuriose patarmėse, pavyzdžiui, vakarų aukštaičių kauniškių, tai labai uždaras, artimas aukštutinio pakilimo balsiams, garsas (plg. Bacevičiūtė 2004, 160; Jaroslavienė 2010, 142).

garsai, diferenciacija ypač ryški vakarinėse tarmėse (žr. Atkočaitytė 2002, 163; Girdenis 2003, 222–223; Bacevičiūtė 2004, 160; Leskauskaitė 2004, 86; Kačiuškienė 2006, 81; Murinienė 2007, 111; Jaroslaviene 2010, 142; 2015, 7; Urbanavičienė 2010, 133 ir kt.). Ilgasis / pusilgis balsis pasižymi ryškia priešakine artikuliacija, yra labai aukšto liežuvio pakilimo, stipriai įtemptas, akustiškai jis vertintinas kaip pats difuziškiausias lietuvių kalbos garsas. Trumpojo balsio visi požymiai blankesni, labiausiai skiriasi liežuvio pakilimas, kartais jis tarmių tyrėjų apibūdinamas net kaip neaukštutinis. Todėl ieškant TFA atitikmenų, ilgasis / pusilgis ir trumpasis balsiai susieti su skirtingais simboliais: [ɪ̯] / [i̯] – TFA priešakinės eilės uždvaris nelūpinis [i:] / [i̯]; [i̯] – TFA artimas priešakiniam uždvarajam nelūpiniam [i]. Tokiais TFA simboliais linkstama transkribuoti ir bendrinės kalbos garsus (žr. Jaroslaviene 2015, 3; bet plg. LG, 16–17).

Be aptartų pagrindinių variantų, lietuvių tarmėse vartojami dar du atviresni ir mažiau įtempti garsai – [ɪ̯], paplitęs vakarų aukštaičių kauniškių šiaurinėse šnektose bei pietų žemaičių plote; ir [ɪ̯], būdingas pietinėms panevėžiškių šnektoms. Atsižvelgiant į tai, kad jie abu yra žemesnio liežuvio pakilimo negu [i̯], nuspręsta juos žymėti tuo pačiu TFA simboliu [ɪ̯] su pažeminto pakilimo diakritiku – [ɪ̯]. Tarmėse esama ir suužpakalėjusių šios grupės balsių atmainų, vartojamų po kietųjų priebalsių, – tai nežymiai suužpakalėjęs [ɪ̯] ir ryškiai atgal atitrauktas [ɪ̯], dažniausiai tariamas pusilgis ar net ilgasis, retai pasitaiko trumpasis. Jie su TFA simboliais susieti taip: [ɪ̯] – TFA [ɪ̯] (su diakritiku ˘, žymintiu užpakalesnę artikuliaciją), [ɪ̯] – TFA vidurinis uždvaris nelūpinis [i̯]. Neskiemeninis [ɪ̯] taip pat užrašomas atitinkamu TFA balsio simboliu su diakritiku ˘, žymintiu neskiemeninį garsą, – [ɪ̯].

I tipo balsius iliustruojantys pavyzdžiai: *lašinių*˘ – lɑʃːɫ̪ɪn̪ːɪ̯˘ (RAS 502) ~ *lašiniai*˘; *tīli* – t̪iːɫ̪ɪ̯ (RAP 300) ~ *tyliū*; *šienėlis* – ʃɪɛːn̪ːɛːɫ̪ɪ̯s (PA 684) ~ *šienėlis*; *dīrbū* – d̪iːr̪b̪u̯ (RAS 502) ~ *dīrbau*.

O tipo balsiai. Lietuvių tarmėse fiksuojamos trys ryškesnės šio garso atmainos. Užpakalinės eilės vidutinio pakilimo lūpinis [o], daugiau vartojamas vakarinėse šnektose; atviresnis silpnai sulūpintas [ɔ], labiau paplitęs rytinėje Lietuvos pusėje; kiek žemesnio pakilimo, ne toks įtemptas, bet išlaikantis gana ryškų lūpiškumą [ɔ], dažniausiai pasitaikantis žemaičių plote. Visų tarmių tyrėjų eksperimentininkų šie garsai apibūdinami kaip žematoniniai, jų difuziškumas įvairuoja, daugiau ar mažiau lūpiniai (žr. Atkočaitytė 2002, 139–140, 168; Girdenis 2003, 223; Bacevičiūtė 2004, 108, 167; Leskauskaitė 2004, 86–92, 205–210; Murinienė 2007, 115; Kačiuš-

kienė 2006, 81–82; Jaroslavienė 2010, 142; Urbanavičienė 2010, 133–139, 272–276).

Tarminės šių balsių atmainos turi iš esmės identiškus atitikmenis TFA sistemoje: [o] – TFA užpakalinės eilės pusiau uždarysis lūpinis [o]; [ɔ] – TFA užpakalinės eilės pusiau atvirasis lūpinis [ɔ]. Taip pat nurodyti garsai žymimi ir bendrinės kalbos tyrėjų (LG, 17; Jaroslavienė 2015, 3). Balsis [ɔ] TFA užrašomas su diakritiku, žyminčiu pažeminto pakilimo garsą [ɔ̆].

O tipo balsius iliustruojantys pavyzdžiai: *ɔ.buoli.s* – ɔ̆bʊɔ̆lʲɪs (RAV 483) ~ *obuolys*; *brólis* – 'brô:lʲɪs (VAK 513) ~ *brólis*; *dóun^a* – 'd̆ŏʊn̆ă (SZK 091) ~ *dúona*.

U tipo balsiai. Šios grupės garsų įvairovė tarmėse labai panaši kaip atitinkamų priešakinių, todėl ir TFA atitikmenys jiems parinkti tais pačiais principais. Ilgasis [u] / pusilgis [u.] kokybe skiriasi nuo trumpojo [u] (žr. Atkočaitytė 2002, 163; Girdenis 2003, 222–223; Bacevičiūtė 2004, 160; Leskauskaitė 2004, 86; Kačiuškienė 2006, 81; Murinienė 2007, 111; Jaroslavienė 2010, 142; 2015, 7; Urbanavičienė 2010, 133 ir kt.). Todėl jie irgi susieti su skirtingais TFA simboliais: [u], [u.] – TFA užpakalinės eilės uždarysis lūpinis [u:] / [u:]; [u] – TFA artimas užpakaliniam uždaryjam lūpinis [ʊ]. Taip pat šie balsiai žymimi ir bendrinėje kalboje (Jaroslavienė 2015, 2; bet plg. LG, 17). Atviresnieji, mažiau įtempti balsiai [u] (vartojamas šiaurinių kauniškių ir žemaičių) ir [v] (vartojamas pietų panevėžiškių) bei neskiemeninis [u̯] žymėti tokiu pat principu kaip ir priešakiniai – prie pagrindinio simbolio [ʊ] pridedant reikiamus diakritikus – [ʊ̆] ir [ʊ̇].

U tipo balsius iliustruojantys pavyzdžiai: *du̯gus* – 'd̆ʊŋgʊs (RAU 309) ~ *dangùs*; *pu̯dù.kvs* – p̆ʊ'd̆u̯kʊʂs (RAP 300) ~ *puodùkas*; *di̯e̯us* – 'd̆i̯e̯ʊʂs (PZV 161) ~ *Di̯e̯vas*.

2.2. Kintamieji balsiai

Lietuvių kalbos fonetinėje sistemoje atskirą grupę sudaro garsai [ie], [uo]. Dėl savo sandaros, funkciųjų ypatybių ir fonologinės interpretacijos jie dažnai, ypač tarmių tyrėjų, atskiriami nuo kitų dvibalsių ir laikomi kintamųjų balsių posistemiū (Atkočaitytė 2002, 145; Girdenis 2003, 199–201; Bacevičiūtė 2004, 144–145; DLKG, 23–26 ir kt.). Transkribuojant kintamuosius balsius, būtina atsižvelgti į jų artikuliacijos nevientisumą – priklausomai nuo priegaidės kinta pradinio arba galinio segmento kokybė, tačiau kiekybė išlieka nepakitusi. Daugelyje tarmių pradiniai šių garsų segmentai akustiškai panašūs į ilguosius balsius [i̯], [u̯], o pabaiga pasižymi ypač ryškiu artikuliacijos kitimu ir variatyvumu (plačiau žr. Bacevičiūtė 2002; Girdenis 2009, 239; Jaroslavienė 2010, 7).

TFA simboliais šie garsai galėtų būti žymimi taip: nekirčiuotas [iɛ] – TFA [iɛ] (*šienė.lis* – ʃʲiɛ'nʲæ'lʲɪs [PA 678] ~ *šienėlis*); tvirtapradis [ié] – TFA [iɛ̃] (*šviestas* – 'sʲvʲiɛstas [PA 684] ~ *sviestas*); tvirtagalis [iē] – TFA [iɛ̃̃] (*šiėnas* – ʃʲiɛnas [RAK 174] ~ *šiėnas*); nekirčiuotas [uo] – TFA [ʊɔ] (*obuolīs* – o:bʊɔ'lʲɪs [VAK 624] ~ *obuolys*); tvirtapradis [úo] – TFA [úɔ] (*dúona* – 'dúɔna [VAK 513] ~ *dúona*); tvirtagalis [uō] – TFA [ʊɔ̃] (*juōkas* – 'jʊɔkas [RAV 483] ~ *juōkas*).

Žemaitiškieji [iɛ], [uo] atitikmenys – šiaurės žemaičių [eɪ], [ou] ir pietų žemaičių [iʲ], [uʲ]²⁵ – taip pat transkribuoti atitinkamais balsinių garsų TFA simboliais, atsižvelgiant į variantus, susijusius su kirčiavimo ypatybėmis, pavyzdžiui: *svėists* – 'svɛʲst̪s (SZK 091)²⁶, *švėists* – 'sʲvʲiɛst̪s (PZR 258) ~ *sviestas*; *dūna*^a – 'dʊnā (SZK 218), *dúna* – 'dú:na (PZR 392) ~ *dúona*; *jūks* – 'jʊks (SZT033), *jūks* – 'jʊ:ks (PZV 161) ~ *juōkas*; *oužou lūr* – 'ʊʒʊɔ:lʊ: (SZK 091) ~ *qžuolū, uobu.līs* – ʊɔbu'lʲɪs (PZR 258) ~ *obuolys*.

2.3. Sudėtiniai dvibalsiai ir mišrieji dvigarsiai

Sudėtinių dvibalsių ir mišriųjų dvigarsių dėmenims žymėti vartojami tie patys balsių simboliai. Dėmenų kiekybė ir kokybė bendrinėje kalboje ir tarmėse labai priklauso nuo kirčio ir priegaidės, turima nemažai ryškių variantų. Tvirtapradžių dvibalsių ir dvigarsių pirmuosius dėmenis daugelio tarmių tyrėjai dažniausiai žymi kaip pusilgius²⁷ ir kokybiškai aiškesnius, panašesnius į atitinkamus atskirus balsius, o antruosius – labiau redukuotus. Atitinkamai tvirtagalių dvibalsių ir dvigarsių pabrėžti antrieji dėmenys dažniausiai esti pusilgiai ir kokybiškai ryškesni, o pirmieji – blankesni (žr. balsių poskyryje nurodytą lit.). Toliau pateikiami galimi dvibalsių pagrindinių pozicinių variantų (nekirčiuoto, tvirtapradžio ir tvirtagalio)²⁸ užrašymai TFA simboliais.

Nekirčiuotas [ai], [ai]²⁹ – TFA [ɛi] (*vīrai* – 'vʲi:rɛi [VAK 624] ~ *vūrai*); tvirtapradis [á.i] – TFA [áɪ] (*rašá.i* – raʃáɪ [PZR 392] ~ *rašai*); tvirtagalis [aĩ.] – TFA [ɛ̃̃].

²⁵ Kaip minėta, vakarų žemaičių patarmės pavyzdžių nebuvo įtraukta.

²⁶ Laikomasi nuomonės, kad kretingiškių patarmėje kai kurie priebalsiai prieš priešakinės eilės balsius neminkstėja.

²⁷ Tik keleto darbų autoriai linkę tvirtapradžius dėmenis laikyti ilgaisiais (plg. Markevičienė 2001).

²⁸ Kadangi tai kol kas tik žvalgomojo pobūdžio tyrimas, smulkesnieji dvibalsių variantai, atsiradę dėl tarminių priegaidžių alotonų (tęstinės, laužtinės, kirstinės, vidurinės, žemaitiškos cirkumfleksinės su koncentracija ant pirmojo dėmens ir pan.) straipsnyje neaptariami. Apie priegaidžių žymėjimą TFA simboliais žr. toliau.

²⁹ Vienose tarmėse pirmasis dvibalsio dėmuo redukuojamas silpniau, kitose – stipriau, skirtinguose darbuose tokiais atvejais nekirčiuoto dvibalsio užrašymas įvairuoja. Tvirtagalio dvibalsio pirmojo dėmens redukcija stipresnė.

Nekirčiuotas [au] su silpnai labializuotu pirmuoju dėmeniu – TFA [ɑʋ] (*dír̥bau* – 'dʰɪ̯rbɑʋ [PZR 258] ~ *d̥irbau*), nekirčiuotas [áu] su ryškiai labializuotu pirmuoju dėmeniu – TFA [ɔʋ] (*ǰír̥báu* – 'ǰɪ̯rbɔʋ [PA 684] ~ *d̥irbau*)³⁰; tvirtapradis [á.u] – TFA [ɑ̄ʋ] (*sá.ule* – 'sɑ̄ʋl̥ɛ [VAS 049] ~ *sául̥é*); tvirtagalis [áũ.] (po kietojo ir po minkštojo priebalsio) – TFA [ɔ̄ʋ̃] (*rašaũ.* – raʃʋ̃ [VAS 332] ~ *rašaũ, ti.sáũ.* – tʰi̯sʰʋ̃ [RAA 305] ~ *t̥ɛsiaũ.*).

Nekirčiuotas [eu] – TFA [ɛʋ] (*róveu* – 'rô:vʰɛʋ [PA 678] ~ *róviau*); tvirtapradis [é.u] – TFA [êʋ] (*jé.učei* – 'jêʋtʰɛi [VAK 624] ~ *jáučiai*); tvirtagalis [eũ.] – TFA [ɛ̄ʋ̃] (*t̥æ.seũ.* – tʰǣsʰɛ̄ʋ̃ [VAK 624] ~ *t̥ɛsiaũ.*).

Nekirčiuotas [ei] – TFA [ɛi] (*róvei* – 'rô:vʰɛi [VAS 332] ~ *róvei*); tvirtapradis [é.i] – TFA [êɪ] (*rašé.i* – raʃʰêɪ [PZR 392] ~ *rašėi*); tvirtagalis [eĩ.] – TFA [ɛ̄ɪ̃] (*rašėĩ.* – raʃʰɛ̄ɪ̃ [RAK 174] ~ *rašėĩ*).

Nekirčiuotas [ui] – TFA [ʋi] (*muilù* – mɔi'lʋ [VAK 624] ~ *muilù*); tvirtapradis [úi] – TFA [ôi] (*zúikis* – 'zôikʰis [VAS 49] ~ *zuikis*), tvirtapradis [ú.i] – TFA [ô̄ɪ] (*zú.iki.* – 'zô̄ɪkʰɪ [PZR 392] ~ *zuik̥i*), tvirtapradis [ú.ĩ] – TFA [û̄ɪ̃] (*zú.ikis* – 'zû̄ɪkʰis [VAK 624] ~ *zuik̥is*)³¹, tvirtagalis [uĩ.] – TFA [ʋ̃ɪ̃] (*muĩ.las* – 'mɔ̃ɪ̃las [VAS 332] ~ *muĩlas*).

Mišriųjų dvigarsių pirmieji dėmenys taip pat transkribuotini aprašytais balsių ženklais: akūtinių dvigarsių – „grynesnius“ garsus žyminčiais simboliais, pavyzdžiui: *ká.nda* – 'kânda (PA 684) ~ *kánda*, *ǰv̥é.ŋgæ* – 'ǰʋ̥ɛ̄ŋgʰɛ̄ (PA 678) ~ *ǰv̥éngia*, *p̥é.mpe.* – 'p̥ɛ̄mʰp̥ɛ̄ (PA 684) ~ *p̥émp̥é*. Cirkumfleksinių ir nekirčiuotų – silpniau ar stipriau redukuotais, pavyzdžiui: *raŋ.ku.* – 'rɛ̄ŋ'ku (PA 678) ~ *raŋkq*, *duŋ.gu.* – 'dɔ̄ŋ'gu (RAK 174) ~ *daŋgy*, *liŋ.kæ* – 'lɪ̄ŋ'kɛ̄ (RAU 147) ~ *leŋkia*, *kiŋt̥é̄t̥* – kʰɪ̄nʰt̥é̄t̥ (RAS 502) ~ *kentéti*.

2.4. Priebalsiai

Bendrinėje kalboje priebalsių turime žymiai daugiau negu balsių, įvairių autorių skiriamos 37–45 priebalsinės fonemos (plg. Girdeņis 2003, 210; Pakerys 2003, 73; DLKG, 33–34 ir kt.). Tačiau tarmėse jų įvairovė yra mažesnė, todėl ir transkripcija paprastesnė – vartojama mažiau ženklų, besiskiriančių nuo bendrinės kalbos (žr. lentelę). Vis dėlto TFA simbolių taikymas lietuvių tarmių priebalsiams yra sudėtingesnis, nes priebalsių TFA

³⁰ Nekirčiuoto [au] pirmasis dėmuo vienoje tarmėse (pvz., pietų žemaičių) akomoduojamas silpniau, kitose (pvz., rytinėse ir pietinėse aukštaičių) – stipriau, todėl pateikiami du variantai, vienas su nelabializuotu balsiu, kitas – su labializuotu.

³¹ Akūtinę priegaidę turinčio [ui] realizacija įvairiose tarmėse labai nevienoda, todėl pateikiami keli variantai. Jų, priklausomai nuo konkrečios šnektos sistemos, galėtų atsirasti ir dar daugiau.

sudaryta remiantis daugiausia anglų kalbos garsais, o jų artikuliacija ir akustinės ypatybės abiejose kalbose gerokai skiriasi (plačiau žr. Ambrazevičius, Leskauskaitė 2014, 164–167). Toliau aptariami problemiškesni priebalsių transkripcijos TFA simboliais aspektai.

Pučiamuosius liežuvio priešakinius alveolinius priebalsius [š], [ž] pasirinkta žymėti TFA atitikmenimis [ʃ], [ʒ]. Taip juos linkstama užrašyti ir bendrinės kalbos tyrėjų (LG, 17; Urbanavičienė, Indričāne 2015, 264). Tačiau šie priebalsiai TFA simbolių lentelėje laikomi postalveoliniais, o ne alveoliniais, kaip lietuvių kalboje (žr. Pakerys 2003, 73; DLKG, 33–34). R. Ambrazevičiaus nuomone, TFA simboliais [ʃ], [ʒ] žymimi garsai iš tikrųjų yra tarpiniai tarp lietuvių kietųjų ir minkštųjų šio tipo priebalsių, galbūt artimesni minkštiesiems³². Autorius siūlo tikslesnę interpretaciją – kietuosius laiko postalveoliniais / retrofleksiniais [ʃ], [ʒ], o minkštuosius – alveolo-palataliniais [ç], [ʒ] (Ambrazevičius, Leskauskaitė 2014, 166–167). Tokia interpretacija iš tikrųjų tikslesnė ir artikuliaciška, ir akustiškai. Tačiau transkribuojant tarmių garsus, žymėti atskirais simboliais kietuosius ir minkštuosius priebalsius būtų per sudėtinga, sistemingumo dėlei minkštieji visur žymėti pakelta raidele ¹, todėl ir šioje grupėje pasirinktas tarpinis apibendrintas variantas – [ʃ], [ʒ], pavyzdžiui: *šāla* – 'ʃā:la (VAK 513) ~ *šāla*; *šiēnas* – 'ʃiēnas (VAK 624) ~ *šiēnas*; *žsīs* – zu:'s'is (RAV 382) ~ *žqsīs*; *žiemā* – ʒiē'ma (RAV 483) ~ *žiemā*. Lietuvių tarmėse labai retai pasitaikantys tarpiniai garsai tarp [s] ir [š], [z] ir [ž], [c] ir [č], [ʒ] ir [ž] (vadinamasis „šlekiavimas“) TFA simboliais visai nežymėti.

Panašus lietuviškų garsų ir TFA atitikmenų santykis yra ir afrikatų grupėje. Laikantis sistemiškumo principo, susieta taip: [c] – TFA [t͡s], [č] – TFA [t͡ʃ], [ʒ] – TFA [d͡ʒ], [ž] – TFA [d͡ʒ̥]; atitinkami minkštieji jų variantai – dešinėje pusėje prirašant pakeltą raidelę ¹, pavyzdžiui: *kĩsc* – 'k'i:s̺t͡s (PA 684) ~ *kęsti*; *mē.ʒis* – 'm'i:æ̺d͡ʒ'is (PA 678) ~ *mēdis*; *jé.uču* – 'j'e̺t͡ʃ'u (VAK 624) ~ *jáučių*; *mē.žu* – 'm'i:ɛ̺d͡ʒ'u (RAU 147) ~ *mēdžiu*.

Panašiai afrikatos žymimos ir bendrinės kalbos tyrėjų (žr. Urbanavičienė, Indričāne 2015, 264), tik dviraidžiais ir be lankelio – [t͡s], [t͡ʃ], [d͡ʒ], [d͡ʒ̥]. Lietuviškųjų afrikatų artikuliacinės ir akustinės savybės irgi ne visiškai atitinka TFA garsus (plačiau žr. Ambrazevičius, Leskauskaitė 2014, 166–167), todėl jų transkribavimas skirtinguose darbuose įvairuoja: LG (p. 16) kietoji [c] žymima TFA [t͡s], o minkštoji [č] – TFA [t͡ʃ]; atitinkamai [č] – TFA [t͡ʃ], [č̥] – TFA [t͡ʃ̥]; [dz] – TFA [d͡ʒ], [d͡ʒ̥] – TFA [d͡ʒ̥], [dž] – TFA

³² Iš klausos taip pat atrodo artimi lietuvių kalbos minkštiesiems [š], [ž].

[dʒ], [dʒ̃] – TFA [dʒ]. Pasak R. Ambrazevičiaus, tiksliai laikantis ypatybių panašumo, lietuvių kietąsias afrikatas [c], [dz] reikėtų laikyti dantinėmis alveolinėmis TFA [t͡s̺], [d͡z̺]; o minkštąsias [č], [dž̃] – palatalizuotomis laminalinėmis alveolinėmis TFA [t͡ʃ̺], [d͡ʒ̺]; kietąsias [č], [dž] – apikalinėmis alveolinėmis, postalveolinėmis TFA [t͡ʃ̺], [d͡ʒ̺] ar net retrofleksinėmis TFA [t͡ʃ̺], [d͡ʒ̺]; o minkštąsias [č̃], [dž̃̃] – palatalizuotomis laminalinėmis postalveolinėmis TFA [t͡ʃ̺̃], [d͡ʒ̺̃] (Ambrazevičius, Leskauskaitė 2014, 167). Be abejo, tokia transkripcija yra tikslesnė, tačiau transkribuojant tarmių garsus yra įprasta pirmenybę teikti labiau apibendrintiems variantams. Kaip minėta įvade, šis tyrimas yra viena iš sudedamųjų didesnio darbo dalių, o jame nesiekta atspindėti smulkesnių tarminių požymių. Todėl pasirinktas labiau apibendrintas (plg. Urbanavičienė, Indričānė 2015) priebalsių užrašymo modelis.

Priebalsis [v] lietuvių kalboje funkcionuoja ne kaip pučiamasis, o kaip sklandusis, pusbalsis (žr. Mikalauskaitė 1975, 14–46; Girdeņis 2003, 210; Pakerys 2003, 73; DLKG, 33–34; Urbanavičienė, Indričānė 2015, 268–269), todėl jį nuspręsta žymėti TFA [v], o ne [v̥]; jo abilūpė atmaina, pasitaikanti tarp dviejų lūpinių balsių, žymima TFA [β], pavyzdžiui: *švīestas* – 's¹v¹īestas (PA 684) ~ *svīestas*; *būβu* – 'b⁰v⁰u (VAK 513) ~ *būvo*.

Kitų priebalsių ir jų variantų transkripcija nėra problemiška, *Palemono* simboliai tiesiog susieti su atitinkamais TFA atitikmenimis (žr. lentelę).

2.5. Kiti ženklai

Balsių kiekybė ir redukcija³³. Balsių kiekybės žymėjimas TFA rašmenimis nesudėtingas (žr. lentelę). Atsisakyta koku nors atskiru simboliu užrašyti labai ilgus balsius, nes jie yra tik atsitiktiniai variantai, galintys pasitaikyti bet kurioje tarmėje. Tokie garsai transkribuojami taip pat, kaip ir ilgieji balsiai.

Dvi stipriai redukuotų balsių atmainos TFA diakritikais žymėtos skirtingai. Žemaitiškieji labai trumpi balsiai, kurių kokybę dažniausiai dar įmanoma suvaikyti klausa, virš raidės žymėti ženklu ̃, reiškiančiu ypatingo trumpumo balsį, pavyzdžiui: *ž̃ėi m̃* – 'ʒ̃¹ɛ̃¹m̃ (SZK 091) ~ *žiemà*; *k̃oušñs* – 'k̃⁰oũs¹ñ¹s (SZK 091) ~ *kąsnis*. O panevėžiškių „murmamieji“ balsiai, kurių kokybė dar

³³ Mažiau pastebimi kokybiniai balsių variantai, daugiausia atsirandantys dėl koartikuliacijos reiškinii, pvz.: lūpinimas, nazalizacija, priešakėjimas ir kt., retai žymimi dialektologų darbuose. Rengiant medžiagą šiam tyrimui, jie taip pat nebuvo žymėti, todėl straipsnyje ir neapartiami. Reikalui esant, kai būtina labai išsami transkripcija, juos galima užrašyti atitinkamais TFA diakritikais, pvz.: *s̃uarẽ* – 's⁰ũarẽ ~ *s̃uarẽ* (dėl [u] poveikio šiek tiek sulūpinti gretimi garsai); *s̃iua* – 's¹iua ~ *s̃iua* (supriešakėjęs [u] po minkštojo priebalsio); *ña.mo* – 'ña⁰m̃o ~ *ña⁰mo* (greta nosinių priebalsių nazalizuoti abu balsiai).

stipriau išblėsusi, žymėti diakritiku ˘, pavyzdžiui: juōk˘s – 'jʊōk˘s (RAP 111) ~ juōkas; oboł˘s – 'o:boł˘s (RAP 111) ~ obuolys, reiškiančiu klausa neatskiiriamą balsį.

Priebalsių minkštumas ir balsingumas³⁴. Minkštieji (ir labai minkšti) priebalsiai žymimi raidės dešinėje pusėje pakeltu simboliu ˆ. Norint pateikti tikslų kietųjų ir minkštųjų priebalsių vaizdą, taip žymėtas kiekvienas žodžio minkštasis priebalsis (atskiras ar esantis samplaikoje) – tiek einantis prieš priešakinės, tiek prieš užpakalinės eilės balsius; kietieji nežymėti niekaip, pavyzdžiui: rēkū – rˆe:kˆu (PA 678) ~ rékiū, sviestas – 'sˆvˆiestas (PA 678) ~ sviestas.

Nedidelio laipsnio priebalsių paskardėjimas ar paduslėjimas, nekeičiantis fonemų sudėties, žymimas atitinkamais diakritikais (žr. lentelę).

Kirtis ir priegaidės. Pagrindinis ir šalutinis kirčiai užrašomi taip, kaip įprasta *Palemone* – tais pačiais simboliais prieš kirčiuotą skiemenį. Skiemenų riba laikoma funkcinė sandūra, nustatoma pagal STR modelį (plačiau žr. Girdenis 2003, 134–141). Trumpojo skiemens kirtis jokių papildomu ženklu nėra žymimas.

Sudėtingiausia TFA simboliais yra perteikti lietuvių tarmių priegaidžių įvairovę. Nors pastaraisiais metais lietuvių kalbotyroje vėl aktualizuojamas toninis priegaidžių pobūdis, šio prozodinio reiškinių kompleksiskumas niekam nekelia abejonių (plačiau žr. Švageris 2015, 10, 20–36, 219–220 ir kt.; Bakšienė 2016, 41–55). Priegaidžių alotonų su dominuojančiais skirtingais fonetiniais požymiais (įvairiais pagrindinio tono, intensyvumo, kiekybės bei kokybės parametrais) lietuvių kalboje apstu tiek dėl nevienodų skiemens sudaromųjų garsų, tiek dėl savitų šnektų prozodinių sistemų.

TFA simbolių rinkinyje pavyko rasti tik du ženklus, kiek labiau tinkamus lietuvių priegaidėms užrašyti, tai ˆ – krintantis tonas, ir ˘ – kylantis tonas. Tačiau suprantama, jog jie jokių būdu neatspindi kitų lietuvių priegaidžių požymių³⁵. Pirmuoju žymėti visi akūtinės prigimties skiemenys, antruoju –

³⁴ Priebalsių smulkesniųjų variantų, tokių kaip aspiracija, lūpinimas ir kt., dialektologų darbuose taip pat dažniausiai nežymima, todėl jie čia irgi nebuvo įtraukti. Reikalui esant, juos irgi galima žymėti atitinkamais TFA diakritikais, pvz.: tūpę. – 't˘w˘:pe˘ ~ tūpė (dėl [u] poveikio stipriai sulūpintas [t]); bėk – 'bê:kˆ ~ bėk (žodžio gale aspiruotas [k]).

³⁵ Juolab, kad naujausiais tyrimų duomenimis, lietuvių priegaidės diferencijuoja ne tiek tono judėjimo kryptis – kritimas ar kilimas, kiek jo kitimo staigumas (Švageris 2015, 219–220).

circumfleksinės. Iš tarmėse pasitaikančių alotonų žymėta tik tęstinė priegaidė, paplitusi vakarų aukštaičių kauniškių ir žemaičių šnektose; tokiu atveju, kaip įprasta ir transkribuojant *Palemono* simboliais, rašyti du kylančio tono ženklai virš kiekvieno dvibalsio / dvigarsio dėmens, pavyzdžiui: *te.šā.ū.* – tʰeˈsʰāũ (VAK 513) ~ *tęsiaũ, rā.ŋ.ka* – rāˈŋka (VAK 513) ~ *rañkq*. Kitų alotonų papildomai nežymėta³⁶. Priegaidžių žymėjimo TFA simboliais klausimas tebelieka ateities tyrinėjimų ir mokslinių diskusijų tema³⁷.

Palemono ir TFA rašmenų atitikmenys bei jais žymimų garsų ir kitų fonetinių elementų aprašai pateikti lentelėje.

Lentelė. **Tarminių *Palemono* ir TFA rašmenų atitikmenys**

Garsai ir kiti fonetiniai vienetai	Tarminiai variantai (<i>Palemono</i> rašmenys)	Apibūdinimas pagal tradicinę lietuvių tarmių transkripciją	TFA atitikmenys	Apibūdinimas pagal TFA
Balsiai				
<i>a</i> tipo balsiai	[a]	užpakalinės eilės žemutinio pakilimo nelūpinis balsis; gali būti įvairaus ilgumo	[ɑ]	užpakalinės eilės atvirasis nelūpinis balsis
	[ā]	užpakalinės eilės žemutinio pakilimo šiek tiek sulūpintas balsis; gali būti įvairaus ilgumo	[ɔ]	užpakalinės eilės atvirasis lūpinis balsis

³⁶ Laikantis pasirinktos sistemos, vidurinę priegaidę, kaip trumpesnįjį circumflekso variantą, galbūt būtų galima žymėti diakritiku ˘, reiškiančiu „žemą kilimą“ (ang. *low rising*), laužtinę – diakritiku ˙, reiškiančiu „kilimą–kritimą“ (ang. *rising–falling*). Tačiau tokie užrašymai būtų labai netikslūs, nes šie priegaidžių alotonai susiję ne tik su tono kontūro pokyčiais, bet ir su kitomis prozodinėmis ypatybėmis.

³⁷ Gana panašią priegaidžių sistemą turinčiose serbų ir kroatų kalbose skiemens tono pokyčiai transkribuojant TFA žymimi tais pačiais, kaip ir siūloma šiame straipsnyje, ženklais (žr. Landau et al. 1995, 83–86). Taip pat plg. prof. Astos Kazlauskienės siūlymą lietuvių bendrinės kalbos priegaidės TFA simboliais žymėti tiesiog kaip 1-ojo ir 2-ojo tipo kirtį, atskirai aprašant šių tipų požymius (pranešimas „Tarptautinė fonetinė abėcėlė bendrinei lietuvių kalbai: balsiai, kirtis, priegaidės“ Lietuvos edukologijos universitete 2017 05 06–07 vykusioje konferencijoje „Lituanistika (baltistika) šiuolaikiniuose ugdymo procesuose“).

Garsai ir kiti fonetiniai vienetai	Tarminiai variantai (Palemono rašmenys)	Apibūdinimas pagal tradicinę lietuvių tarmių transkripciją	TFA atitikmenys	Apibūdinimas pagal TFA
	[ɑ]	redukuotas balsis [ɑ] (šiek tiek priešakesnis ir aukštesnio pakilimo), nelūpinis; dažniausiai vartojamas trumpasis	[ɐ]	vidurinės eilės nelūpinis balsis, artimas atvirajam
<i>e</i> tipo balsiai	[e]	priešakinės eilės žemutinio pakilimo nelūpinis balsis; gali būti įvairaus ilgumo	[ɛ]	priešakinės eilės pusiau atvirasis nelūpinis balsis
	[æ]	priešakinės eilės žemutinio pakilimo nelūpinis balsis su [a] atspalviu: šiek tiek užpakalesnis ir žemesnio pakilimo; gali būti įvairaus ilgumo	[æ]	priešakinės eilės nelūpinis balsis, artimas atvirajam
	[ɛ]	suužpakalėjusi balsio [e] atmaina, vartojama po kietųjų priebalsių	[ɜ]	vidurinės eilės pusiau atvirasis nelūpinis balsis
	[ə]	„neutralusis“ (maždaug vidurinės eilės ir vidutinio pakilimo) nelūpinis balsis; dažniausiai vartojamas trumpasis	[ə]	vidurinės eilės vidutinio pakilimo nelūpinis balsis („schwa“)
<i>é</i> tipo balsiai	[ɛ̃]	priešakinės eilės vidutinio pakilimo nelūpinis įtemptasis balsis; vartojamas ilgasis arba pusilgis	[ɛ]	priešakinės eilės pusiau uždasis nelūpinis balsis
	[ɛ̃]	priešakinės eilės vidutinio pakilimo nelūpinis balsis, šiek tiek atviresnis ir mažiau įtemptas už [ɛ̃]; gali būti įvairaus ilgumo	[ɛ̃]	pažeminto pakilimo balsis [ɛ̃]

Garsai ir kiti fonetiniai vienetai	Tarminiai variantai (<i>Palemono</i> rašmenys)	Apibūdinimas pagal tradicinę lietuvių tarmių transkripciją	TFA atitikmenys	Apibūdinimas pagal TFA
	[ɛ]	suužpakalėjusi balsio [ɛ] atmaina, vartojama po kietųjų priebalsių	[ə]	vidurinės eilės pusiau uždarysis nelūpinis balsis
	[ɛ]	suužpakalėjusi balsio [ɛ] atmaina, vartojama po kietųjų priebalsių	[ə]	pažeminto pakilimo balsis [ə]
<i>i</i> tipo balsiai	[i̯], [i]	priešakinės eilės aukštinio pakilimo nelūpinis įtemptasis balsis; gali būti vartojamas ilgasis arba pusilgis	[i:], [i̯]	priešakinės eilės uždarysis nelūpinis balsis
	[i]	priešakinės eilės šiek tiek žemesnio pakilimo nelūpinis neįtemptasis balsis; vartojamas trumpasis	[i]	nelūpinis balsis, artimas priešakiniam uždaryjam
	[i̯], [ɪ]	priešakinės eilės nelūpinis balsis, šiek tiek atviresnis už [i̯]; dažniausiai vartojamas trumpasis, rečiau gali pasitaikyti pusilgis	[ɪ]	pažeminto pakilimo balsis [ɪ]
	[ɪ]	šiek tiek suužpakalėjusi balsio [i̯] atmaina, vartojama po kietųjų priebalsių	[ɪ]	atitrauktas (užpakalesnis) balsis [ɪ]
	[bɪ]	stipriai suužpakalėjusi įtempta balsio [i̯] atmaina; gali būti įvairaus ilgumo	[i̯]	vidurinės eilės uždarysis nelūpinis balsis
	[i]	neskiemeninis balsis [i̯], tam tikrose pozicijose pakeičiantis [j]	[ɪ]	neskiemeninis balsis [ɪ]

Garsai ir kiti fonetiniai vienetai	Tarminiai variantai (Palemono rašmenys)	Apibūdinimas pagal tradicinę lietuvių tarmių transkripciją	TFA atitikmenys	Apibūdinimas pagal TFA
o tipo balsiai	[o]	užpakalinės eilės vidutinio pakilimo lūpinis įtemptasis balsis; vartojamas ilgasis arba pusilgis	[o]	užpakalinės eilės pusiau uždarys lūpinis balsis
	[o]	užpakalinės eilės vidutinio pakilimo lūpinis balsis, šiek tiek atviresnis ir mažiau įtemptas negu [o]; gali būti įvairaus ilgumo	[o]	pažeminto pakilimo balsis [o]
	[ɔ]	užpakalinės eilės šiek tiek žemesnio pakilimo negu [o], silpniau sulūpintas, mažiau įtemptas balsis; gali būti įvairaus ilgumo	[ɔ]	užpakalinės eilės pusiau atvirasis lūpinis balsis
u tipo balsiai	[u], [u.]	užpakalinės eilės aukšutinio pakilimo lūpinis įtemptasis balsis; vartojamas ilgasis arba pusilgis	[u:], [uː]	užpakalinės eilės uždarys lūpinis balsis
	[u]	užpakalinės eilės šiek tiek žemesnio pakilimo lūpinis neįtemptasis balsis; vartojamas trumpasis	[ʊ]	lūpinis balsis, artimas užpakaliniam uždaryjam
	[ɯ], [ʊ]	užpakalinės eilės lūpinis balsis, šiek tiek atviresnis už [u]; dažniausiai vartojamas trumpasis, rečiau gali pasitaikyti pusilgis	[ʊ]	pažeminto pakilimo balsis [ʊ]
	[ɯ]	neskiemeninis balsis [u], tam tikrose pozicijose pakeičiantis [v]	[ʊ]	neskiemeninis balsis [ʊ]

Garsai ir kiti fonetiniai vienetai	Tarminiai variantai (<i>Palemono</i> rašmenys)	Apibūdinimas pagal tradicinę lietuvių tarmių transkripciją	TFA atitikmenys	Apibūdinimas pagal TFA
Priebalsiai ir afrikatos ³⁸				
š	[š]	pučiamasis liežuvio priešakinis alveolinis duslusis priebalsis	[ʃ]	pučiamasis (frikatyvinis) postalveolinis duslusis priebalsis
ž	[ž]	pučiamasis liežuvio priešakinis alveolinis skardusis priebalsis	[ʒ]	pučiamasis (frikatyvinis) postalveolinis skardusis priebalsis
	[š̥], [ž̥], [č̥] ...	„šlekiavimas“ (tarpinis priebalsis tarp liežuvio priešakinio dantinio ir alveolinio)		nežymima
c	[c]	dantinė duslioji afrikata	[t͡s]	alveolinė duslioji afrikata
č	[č]	alveolinė duslioji afrikata	[t͡ʃ]	palato-alveolinė duslioji afrikata
dz	[ʒ]	dantinė skardžioji afrikata	[d͡ʒ]	alveolinė skardžioji afrikata
dž	[ʒ̥]	alveolinė skardžioji afrikata	[d͡ʒ̥]	postalveolinė skardžioji afrikata
v	[v]	sklandusis lūpinis dantinis priebalsis	[v]	sklandusis lūpinis dantinis priebalsis (labiodentalinis aproksimantas)
	[w]	abilūpė priebalsio [v] atmaina, vartojama tarp lūpinių balsių	[β]	pučiamasis (frikatyvinis) abilūpis (bilabialinis) priebalsis
Gomurinis n	[ŋ]	gomurinė priebalsio [n] atmaina, vartojama prieš priebalsius [k, g]	[ŋ]	nosinis (nazalinis) gomurinis (veliarinis) priebalsis
ch	[x]	pučiamasis gomurio užpakalinis liežuvio užpakalinis duslusis priebalsis	[x]	pučiamasis (frikatyvinis) gomurinis (veliarinis) duslusis priebalsis

³⁸ Įtraukti tik ženklai, besiskiriantys nuo bendrinės kalbos rašmenų.

Garsai ir kiti fonetiniai vienetai	Tarminiai variantai (<i>Palemono</i> rašmenys)	Apibūdinimas pagal tradicinę lietuvių tarmių transkripciją	TFA atitikmenys	Apibūdinimas pagal TFA
<i>h</i>	[h]	pučiamasis gomurio užpakalinis liežuvio užpakalinis skardusis priebalsis	[ɣ]	pučiamasis (frikatyvinis) gomurinis (veliarinis) skardusis priebalsis
Kiti ženklai				
Balsių kiekybė ir redukcija				
ilgasis balsis	·	žymima dešinėje raidės pusėje viršuje	:	žymima dešinėje raidės pusėje
labai ilgas balsis	..	žymima dešinėje raidės pusėje viršuje	:	žymima taip pat kaip ir ilgasis balsis
pusilgis balsis / pusbalsis	·	žymima dešinėje raidės pusėje apačioje	·	žymima dešinėje raidės pusėje viršuje
redukuotas (išblėsusios kiekybės ir kokybės) balsis	a / (a), i / (i)	žymimas pakeltomis (kartais ir apskliaustomis) raidėmis	˘	žymima virš raidės; taip žymimi stipriai redukuoti šiaurės žemaičių balsiai; taip pat šiek tiek sudvibalsintų balsių arba suvienbalsintų dvibalsių silpnesnieji dėmenys
klausa neatskiriamas balsis	ˆ, ˆ	žymima pakeltomis raidėmis	ˆ	žymima virš raidės; taip žymimi rytų aukštaičių panevėžiškių „murmamieji“ balsiai
Priebalsių minkštumas ir balsingumas				
minkštasis priebalsis	˙ / ˙ / ˘	apostrofas žymimas dešinėje raidės pusėje viršuje; lankelis – virš raidės	˙	žymima raidės dešinėje pusėje viršuje
labai minkštas priebalsis	˙	žymima raidės dešinėje pusėje viršuje	˙	žymima taip pat, kaip ir minkštasis priebalsis
nedidelio laipsnio suskardėjimas	[s], [t]...	žymima raidės apačioje	[s],[t]...	žymima raidės apačioje

Garsai ir kiti fonetiniai vienetai	Tarminiai variantai (Palemono rašmenys)	Apibūdinimas pagal tradicinę lietuvių tarmių transkripciją	TFA atitikmenys	Apibūdinimas pagal TFA
nedidelio laipsnio suduslėjimas	[ǰ], [ŋ]...	žymima raidės apačioje, kai kurių raidžių – viršuje	[ǰ], [ŋ]...	žymima raidės apačioje, kai kurių raidžių – viršuje
Kirtis ir priegaidės				
pagrindinis kirtis	,	žymima prieš kirčiuotą skiemenį	,	žymima prieš kirčiuotą skiemenį
šalutinis kirtis	‘	žymima prieš kirčiuotą skiemenį	‘	žymima prieš kirčiuotą skiemenį
trumpojo skiemens kirtis	˘	žymima virš kirčiuoto balsio		nežymima
tvirtapradė priegaidė (krintantis tonas)	˙	žymima virš kirčiuoto ilgojo balsio ar dvibalsio / dvigarsio pabrėžto dėmens	ˆ	žymima virš kirčiuoto ilgojo balsio ar dvibalsio / dvigarsio pirmojo dėmens
tvirtagalė priegaidė (kylantis tonas)	˜	žymima virš kirčiuoto ilgojo balsio ar dvibalsio / dvigarsio pabrėžto dėmens	˘	žymima virš kirčiuoto ilgojo balsio ar dvibalsio / dvigarsio pabrėžto dėmens
tęstinė priegaidė (tvirtagalės variantas)	˝	žymimi du ženklai virš kiekvieno dvibalsio / dvigarsio dėmens	˝	žymimi du ženklai virš kiekvieno dvibalsio / dvigarsio dėmens
laužtinė priegaidė (tvirtapradės variantas)	ˆ	žymima virš kirčiuoto ilgojo balsio ar dvibalsio / dvigarsio pabrėžto dėmens		nežymima
vidurinė priegaidė (tvirtapradės arba tvirtagalės variantas; kirčiuoto trumpojo balsio pailgėjimas)	˘	žymima virš kirčiuoto balsio ar dvibalsio / dvigarsio pabrėžto dėmens		nežymima

3. Diskusiniai aspektai

Nustačius *Palemono* ir dabartinės redakcijos TFA rašmenų atitikmenis, diskutuoti išlieka ir išsamesniuose tyrimuose turėtų būti tikslinami keli dalykai.

Kai kurie garsai *a* tipo balsių grupėje, taip pat tam tikri priebalsiai, pavyzdžiui, [ʃ], [ʒ] ir šiuos sandus turinčios afrikatos, pusbalsis [v] artikuliacinėmis / akustinėmis savybėmis ne visiškai atitinka siūlomus TFA atitikmenis. Šiame etape jie susieti daugiau remiantis garsų santykiais negu artikuliaciniu / akustiniu panašumu.

TFA simboliais galima pažymėti kirčiuotą skiemenį (pagrindiniu ir šalutiniu kirčiais) bei ilgojo skiemens tono kritimą (= tvirtapradė priegaidė) / kilimą (= tvirtagalė priegaidė), tačiau subtilesni tarmėse egzistuojantys priegaidžių alotonai transkribuojant TFA lieka neatskleidžiami (balsių kiekybė tik iš dalies perteikia skiemens prozodines ypatybes). Išsamesniuose darbuose būtina pasirinkti ir frazės intonacijos moduliacijoms žymėti tinkamus TFA simbolius.

OPPORTUNITIES FOR INTERNATIONAL PHONETIC ALPHABET APPLICATION TO THE SOUNDS OF LITHUANIAN DIALECTS

Summary

This paper discusses the relation of the International Phonetic Alphabet (IPA) with the characters of the currently popular font *Palemonas*.

From the 20th to the 21st century the texts of Lithuanian dialects have been marked using the transcription that was adapted by Georg Gerullis in 1930. It is a distinctive transcription which differs from those applied in other languages. Therefore, researchers are often confronted with the problems of comparing the research results of several languages. Nowadays these problems became more complicated after quantitative measurements of language variance became popular. They are usually made by computer programs which require identical data.

After reviewing the relation of *Palemonas* characters to the IPA, it can be concluded that there are almost all the characters in the IPA that are suitable to mark various sounds of Lithuanian dialects. Only a few sounds should be marked with additional diacritics.

Most consonant characters of the IPA and *Palemonas* are also basically similar. Only some of them differ somewhat from the appropriate Lithuanian sounds by their characteristics of articulation or function, for example, consonants [ʃ], [ʒ], including affricates having these components, and semivowel [v].

Additional features of phonetic sounds of Lithuanian dialects can be marked using the IPA symbols: vowel quantity, qualitative and quantitative reduction, palatalization of consonants and changes of vocalism that do not modify the composition of phonemes.

The most problematic is the marking of prosodic units in Lithuanian dialects using the IPA symbols. They can be marked as accented syllable (with primary and secondary stress) and long-syllable tone fall (= acute) / rise (= circumflex). Some allotones in the accents of Lithuanian dialects cannot be marked using the IPA. However, prosodic features of a syllable, at least in part, can be reflected by the quantity of vowels. No attempt has been made to mark the modulations of phrase intonation using the IPA symbols. It is the object of future research.

LITERATŪRA

Aleknavičienė, Ona, Laima Grumadienė, Albertas Gurskas, Petras Skirmantas, Mindaugas Strockis, Vladas Tumasonis 2005, *Lituanistinis šriftas* Palemonas, Vilnius: Tautinių bendrijų namai.

Aliūkaitė, Daiva, Rima Bakšienė, Jurgita Jaroslavienė, Gintarė Judžentytė, Asta Leskauskaitė, Jūratė Lubienė, Violeta Meiliūnaitė, Dalia Pakalniškienė, Vilija Ragaišienė, Regina Rinkauskienė, Janina Švambarytė-Valužienė, Jolita Urbanavičienė, Daiva Vaišnienė 2014, Punktų tinklo tankis geolingvistinės skirties *aukštaičiai* : *žemaičiai* požiūriu, in Danguolė Mikulėnienė, Violeta Meiliūnaitė (red.), *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas*, Vilnius: Briedis, 129–205.

Ambrazevičius, Rytis, Asta Leskauskaitė 2014, *Priebalsių akustinės ypatybės: Palatalizacija ir balsingumas*, Kaunas: Technologija.

Atkočaitytė, Daiva 2002, *Pietų žemaičių raseiniškių prozodija ir vokalizmas*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Bacevičiūtė, Rima 2002, Lietuvių kalbos kintamųjų garsų *ie, uo* instrumentinė analizė, *Kalbotyra* 51(1), 5–17.

Bacevičiūtė, Rima 2004, *Šakių šnektos prozodija ir vokalizmas*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Bacevičiūtė, Rima 2010, Fonetikos ypatybių pateikimas lietuvių tarminiuose žodynuose, *Baltu Filologija* 19(1/2), 5–14.

Bakšienė, Rima 2014, Fonetikos ypatybių pateikimas vakarų aukštaičių kauniškių žodynuose, in Ritutė Petrokienė (red.), *Leksikografija ir Leksikologija* 4, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 158–171.

Bakšienė, Rima 2016, *Vakarų aukštaičių kauniškių priegaidės: Marijampolės šnektas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Bertinetto, Pier Marco, Michele Loporcaro 2005, The sound pattern of Standard Italian, as compared with the varieties spoken in Florence, Milan and Rome, *Journal of the International Phonetic Association* 35(2), 131–151.

BKA – Danguolė Mikulėnienė, Anna Stafecka (red.), *Baltų kalbų atlasas. Prospektas*, Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2009.

Čepaitienė, Agnė 2016, Kiekybinis diferencinių tarminių požymių tyrimas: rytų aukštaičių panevėžiškių ir širvintiškių atvejis, *Acta Linguistica Lithuanica* 74, 143–174.

DLKG – Vytautas Ambrazas (red.), *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, 4 patais. leid., Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2005.

DvŠt – Danguolė Mikulėnienė, Kazys Morkūnas, *Dieveniškių šnektos tekstai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997.

Eklblom, Richard 1922, Manuel phonétique de la langue lituanienne, *Archives d'études orientales* 19, Stockholm: Norstedt.

Gerullis, Georg 1930, *Litauische Dialektstudien*, Leipzig: Markert & Petters Verlag.

Girdenis, Aleksas 1995, *Teoriniai fonologijos pagrindai*, Vilnius: Petro ofsetas.

Girdenis, Aleksas 1996, *Taip šneka tirkšliškiai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Girdenis, Aleksas 2003, *Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Girdenis, Aleksas 2009, Vadinamųjų sutaptinių dvibalsių [ie, uo] garsinė ir fonologinė analizė, *Baltistica* 44(2), 213–242.

Girdenis, Aleksas, Zigmas Zinkevičius 2000[1966], Dėl lietuvių kalbos tarmių klasifikacijos, in Idem, *Kalbotyros darbai* 1, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 44–55.

Grigorjevs, Juris 2013, Problems using the traditional acoustic cues for the phonological interpretation of vowels, *Baltistica* 48(2), 301–312.

Grigorjevs, Juris, Jurgita Jaroslaviėnė 2015, Comparative study of the qualitative features of the Lithuanian and Latvian monophthongs, *Baltistica* 50(1), 57–89.

Gussenhoven, Carlos, Flor Aarts 1999, The dialect of Maastricht, *Journal of the International Phonetic Association* 29(2), 155–166.

Hayes, Bruce 2011, *Vowel chart with sound files*, <http://www.linguistics.ucla.edu/people/hayes/103/charts/VChart/> (žiūrėta 2017 05 24).

Heeringa, Wilbert, Frans Hinskens 2014, Convergence between dialect varieties and dialect groups in the Dutch language area, in Benedikt Szmrecsanyi, Bernhard Wälchli (eds.), *Aggregating dialectology, typology, and register analysis: Linguistic variation in text and speech*, New York: Walter de Gruyter, 26–52, 452–453.

Heeringa, Wilbert, Keith Johnson, Charlotte Gooskens 2009, Measuring Norwegian dialect distances using acoustic features, *Speech Communication* 51, 167–183.

Heijmans, Linda, Carlos Gussenhoven 1998, The Dutch dialect of Weert, *Journal of the International Phonetic Association* 28(1/2), 107–112.

HIPA – *Handbook of the International Phonetic Association: A guide to the use of the International Phonetic Alphabet*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

IPA 2015 – *International Phonetic Alphabet* 2015, prieiga internete: https://www.internationalphoneticassociation.org/sites/default/files/IPA_Kiel_2015.pdf (žiūrėta 2017 01 30).

IPA 2017 – *International Phonetic Association* 2017, prieiga internete: <https://www.internationalphoneticassociation.org> (žiūrėta 2017 01 30).

Jaroslavienė, Jurgita 2010, *Rytinių kauniškių Prienų šnekos fonologija*, Daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Jaroslavienė, Jurgita 2015, Lietuvių kalbos trumpųjų ir ilgųjų balsių kiekybės ir kokybės etalonai, *Bendrinė kalba* (88), prieiga internete: http://www.bendrinekalba.lt/Html/88/Jaroslaviene_BK_88_straipnis.pdf (žiūrėta 2016 07 04).

Jasiūnaitė, Birutė, Aleksas Girdenis 2001[1996], Trys rytų aukštaičių uteniškių balsių ilgumai, in Aleksas Girdenis, *Kalbotyros darbai* 3, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 267–278.

Jones, Daniel 1949, *The principles of the International Phonetic Association: Being a description of the International Phonetic Alphabet and the manner of using it, illustrated by texts in 51 languages*, London: International Phonetic Association.

JIPA – *Journal of the International Phonetic Association*, prieiga internete: <https://www.internationalphoneticassociation.org/content/journal-ipa> (žiūrėta 2017 01 30).

Kačiūškienė, Genovaitė 2006, *Šiaurės panevėžiškių tarmės fonologijos bruožai*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Khan Sameer ud Dowla, Constanze Weise 2013, Upper Saxon (Chemnitz dialect), *Journal of the International Phonetic Association* 43(2), 231–241.

Kompiuterinė programa *Gabmap*, prieiga internete: <https://www.gabmap.nl>.

Kompiuterinė programa *RuG/L04*, prieiga internete: <http://www.let.rug.nl/~kleiweg/L04/>.

Landau, Ernestina, Mijo Lončarić, Damir Horga, Ivo Škarić 1995, Illustrations of the IPA. Croatian, *Journal of the International Phonetic Association* 25(2), 83–86.

Leinonen, Therese 2010, *An acoustic analysis of vowel pronunciation in Swedish dialects*, Doctoral dissertation, Groningen: University Library Groningen.

Leinonen, Therese 2011, Aggregate analysis of vowel pronunciation in Swedish dialects, *Oslo Studies in Language* 3(2), 75–95.

Leinonen, Therese, Çağrı Çöltekin, John Nerbonne 2016, Using Gabmap, *Lingua* 178, 71–83.

Leskauskaitė, Asta 2004, *Pietų aukštaičių vokalizmo ir prozodijos bruožai*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Leskauskaitė, Asta 2014, Fonetinė transkripcija, in Danguolė Mikulėnienė, Violeta Meiliūnaitė (red.), *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas*, Vilnius: Briedis, 77–79.

LG – Vytautas Ambrazas (ed.), *Lithuanian Grammar*, Vilnius: Baltos lankos, 1997.

LKA – Kazys Morkūnas (red.), *Lietuvių kalbos atlasas 1: Leksika, 2: Fonetika, 3: Morfologija*, Vilnius: Mokslo, 1977–1991.

LKT – Elena Grinaveckienė, Kazys Morkūnas (red.), *Lietuvių kalbos tarmės: chrestomatija*, Vilnius: Mintis, 1970.

LKTCh – Rima Bacevičiūtė, Audra Ivanauskienė, Asta Leskauskaitė, Edmundas Trumpa (red.), *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2004.

Markevičienė, Žaneta 2001, *Aukštaičių tarmių tekstai 2*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Mikalauskaitė, Elžbieta 1975, *Lietuvių kalbos fonetikos darbai*, Vilnius: Mokslas.

Murininė, Lina 2007, *Rytinių šiaurės žemaičių fonologija: vokalizmas ir prozodija*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Nerbonne, John, Rinke Colen, Charlotte Gooskens, Peter Kleiweg, Therese Leinonen 2011, Gabmap – A Web Application for Dialectology, *Dialectologia* Special Issue 2, 65–89.

Olson, Kenneth S. 2015, Illustrations of the IPA, prieiga internete: <http://www-01.sil.org/~olsonk/ipa.html>.

Pakerys, Antanas 2003, *Lietuvių bendrinės kalbos fonetika*, Vilnius: Enciklopedija.

Peters, Jörg 2010, The Flemish-Brabant dialect of Orsmaal-Gussenhoven, *Journal of the International Phonetic Association* 40(2), 239–246.

Peters, Jörg 2006, The Dialect of Hasselt, *Journal of the International Phonetic Association* 36(1), 117–124.

Prokić, Jelena 2010, *Families and Resemblances*, PhD thesis, University of Groningen, prieiga internete: <http://www.rug.nl/research/portal/files/2558562/15complete.pdf>.

Prokić, Jelena, Michael Cysouw 2013, Combining regular sound correspondences and geographic spread, *Language Dynamics and Change* 3.2, 147–168.

Scherrer, Yves 2012, Recovering dialect geography from an unaligned comparable corpus, in *Proceedings of the 2012 Joint Workshop of LINGVIS and UNCLH*, Stroudsburg, PA: Assoc. Comput. Linguist, 63–71.

Shackleton, Robert George Jr. 2007, Phonetic variation in the traditional English dialects. A computational analysis, *Journal of English Linguistics* 35, 30–102.

Skirmantas, Petras, Aleksas Girdenis 2001[1998], Naujesni tarmių fonetinės transkripcijos rašmenys, in Aleksas Girdenis, *Kalbotyros darbai* 3, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 335–351.

Spruit, Marco René, Wilbert Heeringa, John Nerbonne 2009, Associations among linguistic levels, *Lingua* 119(11), 1624–1642.

Stanford, James N. 2012, One size fits all? Dialectometry in a small clan-based indigenous society, *Language Variation and Change* 24, 247–278.

Stundžia, Bonifacas 1990 (rec.), Kazimieras Šaulys, Juodžiūnų tarmė, *Baltistica* 26(2), 191–192.

Svecevičius, Bronius 1960, Lietuvių ir anglų kalbų balsių lyginimo klausimu, *Mokslo darbai: Užsienio kalbos* 9, Vilnius: Vilniaus valstybinis pedagoginis institutas, 29–48.

Szmrecsanyi, Benedikt 2011, Corpus-based dialectometry: a methodological sketch, *Corpora* 6(1), 45–76.

Šaulys, Kazimieras 1988, *Juodžiūnų tarmė. Rankraštis, atšviestas Adelaidės Pensininkų Klubo*.

Švageris, Evaldas 2015, *Lietuvių ir latvių tarmių monoftongų priegaidžių akustiniai požymiai: lyginamoji analizė*, Daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus universitetas.

Trumpa, Edmundas 2008, *Pelesos šnektos balsinės fonemos ir jų variantai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Urbanavičienė, Jolita 2010, *Svirky šnektos fonologinė sistema: vokalizmas ir prozodija*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Urbanavičienė, Jolita, Inese Indričane 2015, Lietuvių ir latvių kalbų trunkieji priebalsiai: lokuso lygčių rezultatai, *Baltistica* 50(2), 261–293.

Urbanavičienė, Jolita, Inese Indričane 2016, Lietuvių ir latvių kalbų uždaramos priebalsiai: sprogimo fazės trukmė ir Fft spektrai, *Žmogus ir žodis / Didaktinė lingvistika* 18(1), 46–79.

Verhoeven, Jo 2007, The Belgian Limburg dialect of Hamont, *Journal of the International Phonetic Association* 37(2), 219–225.

Zinkevičius, Zigmąs 1966, *Lietuvių dialektologija*, Vilnius: Mintis.

Zinkevičius, Zigmąs 1994, *Lietuvių kalbos dialektologija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Zinkevičius, Zigmąs 1969, Apie lietuvių kalbos tarmių skirstymą, *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija* 3(31), Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 365–380.

Zinkevičius, Zigmąs 1997, Dėl rytų aukštaičių tarmės skirstymo, *Lietuvių kalbotyros klausimai* 38, 237–241.

Rima BAKŠIENĖ, Agnė ČEPAITIENĖ

Lietuvių kalbos institutas

Vileišio g. 5

LT-10308 Vilnius

Lithuania

[rima.baksiene@lki.lt]

[agne.cepaitiene@lki.lt]